

તંજાવુર: એક સર્વાંગી વિશ્લેષણ

પ્રથમ વિભાગ: કાવેરીના મુખત્રિકોણ પ્રદેશમાં ઇતિહાસનો ઉદય

તંજાવુર, જેને તમિલનાડુનું સાંસ્કૃતિક હૃદય અને 'ચોખ્ખાનો કટોરો' કહેવાય છે, તે કાવેરી નદીના ફળદ્રુપ મુખત્રિકોણ પ્રદેશમાં આવેલું એક એવું ઐતિહાસિક નગર છે જ્યાં ચોલ સામ્રાજ્યનું ગૌરવ આજે પણ જીવંત છે. આ શહેર માત્ર ઈંટ અને પથ્થરની ઇમારતોનો સમૂહ નથી, પરંતુ તે કલા, સંગીત, નૃત્ય અને સ્થાપત્યના એ સુવર્ણ યુગનું એક જીવંત સંગ્રહાલય છે જેણે દક્ષિણ ભારતની સભ્યતાને પરિભાષિત કરી. તેની વાર્તા કાવેરી નદીના જળથી એટલી જ સિંચિત છે જેટલી શક્તિશાળી સમ્રાટોના સપનાઓથી. આ ક્ષેત્રની ફળદ્રુપ ભૂમિએ તેને સદીઓથી કૃષિ અને સમૃદ્ધિનું કેન્દ્ર બનાવી રાખ્યું, જેણે એક સ્થિર અને સંપન્ન સમાજને જન્મ આપ્યો, જ્યાં કલા અને સંસ્કૃતિ ખીલી શકી. જોકે તેનો ઇતિહાસ ખૂબ પ્રાચીન છે, પરંતુ તંજાવુરની ઓળખનો સૌથી ગૌરવશાળી અધ્યાય મહાન ચોલ રાજવંશ સાથે શરૂ થાય છે, જેમણે તેને પોતાની ભવ્ય રાજધાની તરીકે પસંદ કરી.

નવમી સદીમાં, જ્યારે ચોલોએ પલ્લવો અને પાંડ્યોને પરાજિત કરીને પોતાની શક્તિનો પુનરુત્થાન કર્યો, ત્યારે તેમણે તંજાવુરને પોતાના વધતા સામ્રાજ્યના કેન્દ્ર તરીકે સ્થાપિત કર્યું. પરંતુ આ શહેરને તેની અમર ઓળખ મહાનતમ ચોલ સમ્રાટ રાજરાજ ચોલ પ્રથમ (૯૮૫-૧૦૧૪ ઈ.સ.) દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવી. રાજરાજ ચોલ માત્ર એક અજેય યોદ્ધા જ નહોતા, જેમણે એક વિશાળ અને શક્તિશાળી દરિયાઈ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી જે શ્રીલંકાથી લઈને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા સુધી ફેલાયેલું હતું, પરંતુ તેઓ કલા અને સ્થાપત્યના એક મહાન પારખું અને સંરક્ષક પણ હતા. તેમણે તંજાવુરને પોતાના સામ્રાજ્યની એક એવી ભવ્ય રાજધાની તરીકે વિકસાવ્યું જે તેમની શક્તિ, ભક્તિ અને દૂરંદેશીનું પ્રતીક બની શકે. તેમના શાસનકાળમાં, તંજાવુર માત્ર એક રાજકીય અને સૈન્ય કેન્દ્ર જ નહોતું, પરંતુ તે વેપાર, વાણિજ્ય અને સંસ્કૃતિનું એક મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર પણ બની ગયું હતું, જ્યાં દૂર-દૂરના દેશોમાંથી વેપારીઓ અને કલાકારો આવતા હતા.

રાજરાજ ચોલની દ્રષ્ટિ અને ભક્તિનું જ પરિણામ હતું કે તેમણે તંજાવુરમાં બૃહદીશ્વર મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું, જે આજે પણ ચોલ સ્થાપત્ય કળાની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિ માનવામાં આવે છે. આ મંદિરનું નિર્માણ માત્ર એક ધાર્મિક કાર્ય નહોતું, પરંતુ તે સમ્રાટની શક્તિ અને તેમના સામ્રાજ્યના વૈભવની એક ઉદ્ઘોષણા પણ હતી. આ મંદિર તે સમયના સમાજ અને અર્થવ્યવસ્થાનું કેન્દ્રબિંદુ બની ગયું. મંદિર પાસે વિશાળ જમીન હતી, અને તેની આવકમાંથી સેંકડો પૂજારીઓ, સંગીતકારો, નર્તકીઓ અને કારીગરોનું ભરણપોષણ થતું હતું. આ પ્રકારે, તંજાવુરનો ઇતિહાસ ચોલોના ઉદય અને તેમની સાંસ્કૃતિક ઉપલબ્ધિઓ સાથે અતૂટ રીતે જોડાયેલો છે.

ચોલ સામ્રાજ્યના પતન પછી પણ, તંજાવુરનું સાંસ્કૃતિક મહત્વ ઓછું ન થયું. તેના પર પાંડ્યો, વિજયનગર સામ્રાજ્યના નાયકો અને અંતમાં મરાઠા શાસકોએ પણ શાસન કર્યું. દરેક રાજવંશે શહેરની સાંસ્કૃતિક વિરાસતમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું. ખાસ કરીને, સત્તરમી સદીમાં સ્થપાયેલા તંજાવુરના મરાઠા શાસકો, જેઓ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના સાવકા ભાઈના વંશજ હતા, તેમણે કલા અને સાહિત્યને ખૂબ સંરક્ષણ આપ્યું. તેમણે પ્રસિદ્ધ સરસ્વતી મહાલ પુસ્તકાલયનો વિસ્તાર કર્યો અને તંજાવુર ચિત્રકળાને પ્રોત્સાહન આપ્યું. આ પ્રકારે, તંજાવુરનો ઇતિહાસ વિવિધ સંસ્કૃતિઓના સંગમની એક અનોખી ગાથા છે, જેમાં ચોલોની ભવ્યતા, નાયકોની કલાત્મકતા અને મરાઠાઓની વિદ્વતાનું સુંદર મિશ્રણ દેખાય છે. આ શહેર એ વિરાસતનું પ્રતીક છે જે સમયની કસોટી પર ખરી ઉતરી છે.

બીજો વિભાગ: બૃહદીશ્વર મંદિર: સ્થાપત્યનું શિખર અને લક્ષ્તિનું પ્રતીક

થંજાવુરની ઓળખનો પર્યાય બૃહદીશ્વર મંદિર છે, જેને સ્થાનિક લોકો 'પેરુવુદૈયાર કોવિલ' અથવા 'મોટું મંદિર' કહે છે. આ મંદિર ભગવાન શિવને સમર્પિત છે અને તેને મહાન ચોલ સમ્રાટ રાજરાજ ચોલ પ્રથમે લગભગ ૧૦૧૦ ઈ.સ.માં બનાવડાવ્યું હતું. તે માત્ર એક પૂજા સ્થળ નથી, પરંતુ તે દ્રવિડ સ્થાપત્ય કળા, ઇજનેરી અને મૂર્તિકળાનો એક એવો ચમત્કાર છે જે આજે પણ વિશ્વભરના વાસ્તુકારો અને ઇતિહાસકારોને આશ્ચર્યચકિત કરી દે છે. સંપૂર્ણપણે ગ્રેનાઈટ પથ્થરથી નિર્મિત આ મંદિર યુનેસ્કોની વિશ્વ ધરોહર સૂચિમાં સામેલ છે અને તેને 'મહાન જીવંત ચોલ મંદિરો'માંનું એક માનવામાં આવે છે, કારણ કે અહીં છેલ્લા એક હજાર વર્ષથી નિરંતર પૂજા-અર્ચના થઈ રહી છે. આ મંદિરની ભવ્યતા અને તેનું વિશાળ કદ તેને જોનાર કોઈપણ વ્યક્તિને શ્રદ્ધા અને વિસ્મયથી ભરી દે છે.

મંદિરની સૌથી પ્રભાવશાળી વિશેષતા તેનું વિશાળ 'વિમાન' એટલે કે મુખ્ય ગર્ભગૃહની ઉપર બનેલો ટાવર છે. આ વિમાન લગભગ ૬૬ મીટર ઊંચું છે અને તેની સંરચના પિરામિડ આકારની છે. તે સંપૂર્ણપણે એકબીજા પર ટકેલા પથ્થરોથી બનેલું છે, જેમાં કોઈપણ પ્રકારના જોડનારા પદાર્થનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. આ વિમાનના શિખર પર સ્થિત 'કુંભમ' નામનો કળશ એક જ વિશાળ ગ્રેનાઈટ પથ્થરથી બનેલો છે, જેનું વજન લગભગ ૮૦ ટન છે. તે આજે પણ એક રહસ્ય છે કે તે યુગમાં કોઈપણ આધુનિક મશીનરી વિના આટલા ભારે પથ્થરને આટલી ઊંચાઈ પર કેવી રીતે પહોંચાડવામાં આવ્યો હશે. એક પ્રચલિત માન્યતા અનુસાર, આ માટે મંદિર પાસેથી ઘણા કિલોમીટર લાંબો એક ઢાળવાળો રેમ્પ બનાવવામાં આવ્યો હતો, જેના પર હાથીઓની મદદથી આ પથ્થરને ઉપર લઈ જવામાં આવ્યો હતો. વિમાનની સંરચના એવી છે કે બપોરના સમયે તેનો પડછાયો જમીન પર નથી પડતો, જે ચોલ વાસ્તુકારોના ગહન જ્ઞાનનું બીજું પ્રમાણ છે.

મંદિરના પ્રવેશદ્વાર પર એક વિશાળ નંદી (શિવનું વાહન વૃષભ)ની અખંડ મૂર્તિ છે, જે એક જ પથ્થરને કોતરીને બનાવવામાં આવી છે. આ ભારતની સૌથી મોટી નંદી પ્રતિમાઓમાંની એક છે. મંદિર પરિસરની દીવાલો, સ્તંભો અને છતો પર સુંદર કોતરણી અને મૂર્તિઓ છે, જે હિન્દુ પૌરાણિક કથાઓના વિવિધ પ્રસંગોને દર્શાવે છે. મંદિરની અંદરની દીવાલો પર ચોલકાલીન ભીંતચિત્રો પણ મળી આવ્યા છે, જે અજંતાની ગુફાઓની કળાની યાદ અપાવે છે. આ ચિત્રોમાં ભગવાન શિવના વિવિધ રૂપો અને રાજરાજ ચોલના જીવનના દ્રશ્યો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત, મંદિરની દીવાલો પર ભરતનાટ્યમના ૧૦૮ કરણો (નૃત્ય મુદ્રાઓ)માંથી ઘણી કોતરવામાં આવી છે, જે આ સ્થાનના કલાત્મક મહત્વને દર્શાવે છે.

બૃહદીશ્વર મંદિર માત્ર એક સ્થાપત્યનો ચમત્કાર જ નહોતું, પરંતુ તે ચોલ સામ્રાજ્યનું સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર પણ હતું. મંદિરના શિલાલેખો પરથી જાણવા મળે છે કે તે એક વિશાળ સંગઠન હતું, જેની પાસે પોતાની જમીન, કર્મચારીઓ અને ખજાનો હતો. મંદિરમાં સેંકડો પૂજારીઓ, દેવદાસીઓ (જે નૃત્ય અને સંગીત દ્વારા સેવા કરતી હતી), સંગીતકારો, માળીઓ, રસોઈયા અને વહીવટી અધિકારીઓ કાર્યરત હતા. તે એક એવું સ્થાન હતું જ્યાં કલા અને ધર્મનો સંગમ થતો હતો, અને તે સમગ્ર સમુદાયના જીવનને માર્ગદર્શન આપતું હતું. રાજરાજ ચોલે આ મંદિરનું નિર્માણ પોતાની સૈન્ય જીતો પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા અને ભગવાન શિવ પ્રત્યેની પોતાની ઊંડી લક્ષ્તિને વ્યક્ત કરવા માટે કર્યું હતું, અને તે આજે પણ તેમની મહાનતા અને તેમના યુગના ગૌરવની ગાથા કહે છે.

ત્રીજો વિભાગ: કળા, સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનની ત્રિવેણી

તંજાવુરની આત્મા માત્ર તેના મંદિરોમાં જ નહીં, પરંતુ તેની જીવંત કલા, સંગીત અને જ્ઞાનની પરંપરાઓમાં પણ વસે છે. આ શહેર દક્ષિણ ભારતની શાસ્ત્રીય કળાઓનું એક મહત્વપૂર્ણ ઉદ્ગમ સ્થળ અને સંરક્ષક રહ્યું છે. ચોલો પછી, તંજાવુરના નાયકો અને મરાઠા શાસકોએ આ કળાઓને સંરક્ષણ આપવાનું ચાલુ રાખ્યું, જેનાથી તે એક અદ્વિતીય સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર તરીકે વિકસિત થયું. અહીંની સૌથી પ્રખ્યાત કળાઓમાંની એક 'તંજાવુર ચિત્રકળા' છે. આ ચિત્રકળા શૈલી તેની જીવંતતા, સમૃદ્ધ રંગો અને સોનાના વરખના અનોખા પ્રયોગ માટે જાણીતી છે. આ ચિત્રોમાં હિન્દુ દેવી-દેવતાઓને, ખાસ કરીને ભગવાન કૃષ્ણના બાળ સ્વરૂપને, દર્શાવવામાં આવે છે. ચિત્રને લાકડાના પાટિયા પર બનાવવામાં આવે છે અને તેમાં રત્નો અને કાચના ટુકડાઓ પણ જડવામાં આવે છે, જેનાથી તેને ત્રિ-પરિમાણીય પ્રભાવ મળે છે. આ કલા આજે પણ જીવંત છે અને વિશ્વભરના કલા પ્રેમીઓ દ્વારા તેની પ્રશંસા થાય છે.

તંજાવુરને શાસ્ત્રીય નૃત્ય 'ભરતનાટ્યમ'નું એક મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર પણ માનવામાં આવે છે. ઓગણીસમી સદીમાં, તંજાવુરના મરાઠા દરબારમાં 'તંજાવુર ચોકડી'ના નામથી પ્રખ્યાત ચાર લાઈઓ - ચિન્નૈયા, પોન્નૈયા, શિવાનંદમ અને વડિવેલુ - એ ભરતનાટ્યમના આધુનિક સ્વરૂપને વ્યવસ્થિત અને સંહિતાબદ્ધ કર્યું. તેમણે નૃત્યના ક્રમ, સંગીત અને લાવોને એક નિશ્ચિત પ્રારૂપ આપ્યું, જેનું પાલન આજે પણ વિશ્વભરના ભરતનાટ્યમ નર્તકો કરે છે. એ જ રીતે, કર્ણાટક સંગીતના વિકાસમાં પણ તંજાવુર અને કાવેરી ડેલ્ટા ક્ષેત્રનું યોગદાન અમૂલ્ય છે. મહાન સંગીતકાર ત્યાગરાજ, જે કર્ણાટક સંગીતની ત્રિમૂર્તિમાંના એક છે, તે આ જ ક્ષેત્રના હતા. આ ભૂમિએ અસંખ્ય સંગીતકારો, વાદકો અને સંગીત વિદ્વાનોને જન્મ આપ્યો છે, જેમણે આ સંગીત પરંપરાને સમૃદ્ધ કરી છે.

કલા અને સંસ્કૃતિ ઉપરાંત, તંજાવુર જ્ઞાન અને સાહિત્યના સંરક્ષણનું પણ એક મહાન કેન્દ્ર રહ્યું છે. તેનું સૌથી મોટું પ્રમાણ 'સરસ્વતી મહાલ પુસ્તકાલય' છે, જે તંજાવુર મરાઠા મહેલ પરિસરમાં આવેલું છે. આ વિશ્વના સૌથી જૂના અને મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકાલયોમાંનું એક છે. તેની સ્થાપના નાયક શાસકો દ્વારા કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેનો સર્વાધિક વિસ્તાર મરાઠા શાસક સરફોજી દ્વિતીયના શાસનકાળમાં થયો, જેઓ પોતે એક મહાન વિદ્વાન હતા. આ પુસ્તકાલયમાં તાડના પાંદડા પર લખાયેલી હજારો હસ્તપ્રતો, પ્રાચીન ગ્રંથો અને કાગળ પર લખેલા દસ્તાવેજો સંગ્રહિત છે. અહીં સંસ્કૃત, તમિલ, તેલુગુ, મરાઠી અને અન્ય ઘણી ભાષાઓમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ચિકિત્સા અને કલા પરના દુર્લભ ગ્રંથો મોજૂદ છે. આ પુસ્તકાલય જ્ઞાનનો એક એવો અનમોલ ખજાનો છે જે આપણને ભારતની સમૃદ્ધ બૌદ્ધિક પરંપરાની એક ઝલક આપે છે.

આ મુખ્ય કળાઓ ઉપરાંત, તંજાવુર કેટલીક અન્ય અનોખી શિલ્પકળાઓ માટે પણ જાણીતું છે. અહીંના કારીગરો દ્વારા બનાવવામાં આવતી 'તંજાવુર તલૈયટ્ટી બોમ્મઈ' (માથું હલાવતી ઢીંગલી) ખૂબ પ્રખ્યાત છે. માટીથી બનેલી આ રંગીન ઢીંગલીઓ એવી રીતે સંતુલિત હોય છે કે તેમનું માથું અને શરીર હવાના હળવા ઝોકાથી પણ નૃત્ય કરતું હોય તેવું લાગે છે. આ ઉપરાંત, ચોલ કાળથી જ આ ક્ષેત્ર કાંસ્ય મૂર્તિઓના નિર્માણ માટે પણ પ્રખ્યાત રહ્યું છે. એકંદરે, તંજાવુર કલા, સંગીત, નૃત્ય, સાહિત્ય અને શિલ્પનો એક એવો સંગમ છે, જે તેને તમિલનાડુ અને સમગ્ર ભારતનો એક અનમોલ સાંસ્કૃતિક રત્ન બનાવે છે.

ચોથો વિભાગ: આધુનિક તંજાવુર: વિરાસતનો વાહક

આધુનિક તંજાવુર એક એવું શહેર છે જે પોતાની ગૌરવશાળી વિરાસતની છાયામાં જીવે છે અને શ્વાસ લે છે. તે એક ઘમઘમતું જિલ્લા મથક છે, પરંતુ તેની ગતિ અને લય આજે પણ તેના ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક ચરિત્ર દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે.

શહેરનું જીવન બૃહદીશ્વર મંદિરની આસપાસ કેન્દ્રિત છે, જે માત્ર એક પર્યટન સ્થળ જ નથી, પરંતુ સ્થાનિક લોકો માટે એક સક્રિય પૂજા સ્થળ અને સામાજિક કેન્દ્ર પણ છે. સવાર-સાંજ, મંદિરનું પરિસર ભક્તો, પ્રવાસીઓ અને સ્થાનિક રહેવાસીઓથી ભરાઈ જાય છે, જેઓ અહીં શાંતિ અને આધ્યાત્મિકતાનો અનુભવ કરવા આવે છે. જૂના શહેરની સાંકડી ગલીઓમાં ફરતા, પરંપરાગત ઘરો, નાના મંદિરો અને કારીગરોની દુકાનો દેખાય છે, જે આપણને સમયમાં પાછળ લઈ જાય છે.

આધુનિક તંજાવુરની અર્થવ્યવસ્થા મુખ્યત્વે બે સ્તંભો પર ટકેલી છે: કૃષિ અને પર્યટન. કાવેરી ડેલ્ટામાં સ્થિત હોવાને કારણે, આ ક્ષેત્ર અત્યંત ફળદ્રુપ છે અને અહીં મોટા પાયે ડાંગરની ખેતી થાય છે, જેના કારણે તેને 'તમિલનાડુનો ચોખાનો કટોરો' કહેવામાં આવે છે. કૃષિ આજે પણ અહીંના મોટાભાગના લોકોના જીવનનો આધાર છે. બીજો મહત્વપૂર્ણ સ્તંભ પર્યટન છે, જે શહેરની ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ પર આધારિત છે. બૃહદીશ્વર મંદિર, મરાઠા મહેલ, સરસ્વતી મહાલ પુસ્તકાલય અને અહીંની અનોખી કળાઓ વિશ્વભરના પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે. પર્યટને હોટેલ, રેસ્ટોરન્ટ અને હસ્તકળા ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, જેનાથી સ્થાનિક લોકો માટે રોજગારની તકો ઊભી થઈ છે.

આ અમૂલ્ય વિરાસતનું સંરક્ષણ આધુનિક તંજાવુર માટે સૌથી મોટી જવાબદારી અને પડકાર બંને છે. બૃહદીશ્વર જેવા પથ્થરના સ્મારકોને તો સમયના મારથી બચાવી શકાય છે, પરંતુ તંજાવુર ચિત્રકળા, ભરતનાટ્યમ અને કર્ણાટક સંગીત જેવી જીવંત કળાઓને જીવંત રાખવા માટે નિરંતર પ્રયાસની જરૂર પડે છે. આ કાર્ય ગુરુઓ, કલાકારો અને વિવિધ સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવી રહ્યું છે, જેઓ આ પરંપરાઓને આગામી પેઢી સુધી પહોંચાડવા માટે સમર્પિત છે. સરસ્વતી મહાલ પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહિત હજારો હસ્તપ્રતોનું ડિજિટાઈઝેશન અને સંરક્ષણ પણ એક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે જેથી આ જ્ઞાનના ખજાનાને ભવિષ્ય માટે સુરક્ષિત રાખી શકાય.

અંતમાં, તંજાવુરની વિશિષ્ટતા એ વાતમાં રહેલી છે કે અહીં ભૂતકાળ માત્ર એક ભૂલી-વિસરાયેલી યાદ નથી, પરંતુ તે વર્તમાન જીવનનો એક અભિન્ન અંગ છે. હમ્પીની જેમ તે એક મૃત શહેરનું ખંડેર નથી, પરંતુ એક જીવંત શહેર છે જ્યાં એક હજાર વર્ષ જૂનું મંદિર આજે પણ લોકોની આસ્થાનું કેન્દ્ર છે, જ્યાં સદીઓ જૂની ચિત્રકળા આજે પણ ઘરોમાં બનાવવામાં આવે છે, અને જ્યાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને નૃત્યની પરંપરા આજે પણ ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા દ્વારા જીવંત છે. તંજાવુર ભારતની એ સાંસ્કૃતિક નિરંતરતાનું એક શક્તિશાળી પ્રતીક છે જે આક્રમણો અને પરિવર્તનો છતાં પોતાના મૂળ સાથે જોડાયેલી રહી. આ એક એવું શહેર છે જે આપણને આપણી વિરાસત પર ગર્વ કરવાનું શીખવે છે અને એ યાદ અપાવે છે કે સાચી સમૃદ્ધિ માત્ર આર્થિક વિકાસમાં જ નહીં, પરંતુ પોતાની કલા અને સંસ્કૃતિને સાચવવામાં પણ છે.